

An Analysis of the Philosophy of Philosophy as an Existential-Biographical Issue in Mulla Sadra's Thought

Mohammad Hossein Kiani ¹

1. Assistant Professor of Ahl al -Bayt International University, Tehran, Iran. E-mail: Kiani61@yahoo.com

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

26 June 2024

Received in revised form:

2 February 2025

Accepted:

28 February 2025

Published online:

6 September 2026

Keywords:

Individuality,
Perfection, Freedom,
Grandeur, Personal
World, Way of Life.

Abstract: The aim of this paper is to reinterpret the nature of philosophy in Mulla Sadra's thought and to explore the extent to which the essence of philosophy, according to him, is considered in relation to existence and the lived experience of the individual. In other words, the central question is: How can the nature of philosophy in Mulla Sadra's thought be analyzed and regarded as an existential-biographical issue? The hypothesis of this paper is that Sadra's philosophy of philosophy can best be explained in alignment with this idea. In this reading, philosophy finds its meaning in relation to "being" or as an endeavor toward a particular mode of being. Hence, it marks the initial steps toward perfection and movement along the path of resembling the Divine. This mode of authentic being, or "truth-being," begins with an intuitive presence and unfolds through the mental discovery of meaning and the objective realization of perfection. Ultimately, philosophy encompasses the life of the individual to such an extent that human life becomes synonymous with philosophical engagement. It reveals the profound truth that philosophy must be lived, and a philosopher can only be truly understood through their way of life. Furthermore, this interpretation does not merely imply the "educational" aspect, which suggests that the individual's identity as a realization of a unique world emerges through the ongoing relationship among awareness, freedom, possibilities, and choice. It also implies a "nurturing" aspect, emphasizing that if the essence of philosophy is an existential-biographical inclination, then authentic philosophical education must necessarily focus on the existential characteristics and living conditions of the individual learner.

Cite this article: Kiani, M (2026). An Analysis of the Philosophy of Philosophy as an Existential-Biographical Issue in Mulla Sadra's Thought, *Philosophical Meditations*, 16(38), 161-185. <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2033894.2541>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2033894.2541>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: The analysis of philosophy as a discipline that shapes the course of living and interaction with oneself and others is among the significant philosophical issues of the contemporary era. Clearly, the conception of philosophy and its diverse branches as a way of life is not universally accepted, as the definition and explanation of the essence of philosophy and the issues within each philosophical system vary and sometimes even contradict one another. Nevertheless, it is possible to interpret many philosophical systems through the idea of “philosophy as a practice for living.” According to this approach, the essence of philosophy and engagement in philosophical inquiry can lead to the emergence of insights and the adoption of a practical approach to life. This perspective can serve both to explain contemporary philosophical systems and to reinterpret earlier ones.

In recent decades, many studies influenced by this view are indebted to, or at least affected by, the reflections of Pierre Hadot. Accordingly, a true philosopher is not merely someone who speaks but someone who acts. Hadot examines the thoughts and practices of Greek philosophers and considers Socrates a true model of a philosopher. He emphasizes that Socrates did not engage in systematic knowledge-building or systematization but sought, through dialogue, to analyze the methods and necessities of life and to reform ways of living. These methods and solutions always encouraged thought in the interlocutor, though not abstract speculation detached from practical life. Instead, they involved conceptions deeply connected to tangible modes of living, forming what Hadot calls the “Socratic way of life.”

Methodology: The aim of this study is to explore how the nature of philosophy in Mulla

Sadra's thought can be reinterpreted and regarded as an existential-biographical issue. In response to this question—through a library-based study and analytical method—we will first elaborate on philosophy as an existential-biographical issue, focusing on the nature of philosophy and the significance of perfection (istikmal) in Sadra's thought. Then, we will provide an analysis of the philosophical foundations of this idea, demonstrating the components upon which its realization in Sadra's philosophy depends and the implications it entails for philosophical practice and education.

Findings: Reinterpreting the nature of philosophy in Mulla Sadra's thought allows us to understand the essence of philosophy in relation to "being" or the pursuit of a particular mode of being. It is through this perspective that the initial steps toward perfection (istikmal) and the journey

toward resembling the Divine are taken.

This mode of being—resembling true being, or "truth-being"—begins internally and is shaped through the search for meaning and transcendence. In this process, perfection involves an effort to harmonize insight and action within the individual, enabling one to attain their existential truth.

Thus, philosophy is not merely a contemplation of theoretical concepts; rather, all such reflections serve as a prelude to directing one's life. Since the essence of philosophy lies in providing practical guidance for living, it inevitably encompasses the individual's life to such an extent that human existence becomes synonymous with philosophical engagement.

Discussion and Conclusion: The idea of "philosophy as an existential-biographical issue" encompasses two general meanings:

First, it implies an educational dimension, whereby I, based on freedom and an initial understanding of the possibilities before me, find myself within a cycle of choices, taking steps toward perfection, which is essentially the process of self-realization. It is precisely within this existential stance that a preliminary understanding of living emerges. In other words, the continuous interaction among awareness, freedom, possibilities, and choice shapes the nature of each human being as the realization of their personal world. Authentic “living” becomes nothing other than ongoing efforts toward realizing this personal world.

Second, it involves a nurturing dimension, whereby I—under the influence of Sadra’s approach and in engagement with philosophy students—must view each of them not as abstract representations of humanity but as unique individuals. Similar to any therapeutic process, wherein all

general rules of medical science are adapted to the specific physiological conditions of the patient, philosophical education must likewise focus on the existential and living conditions of each individual learner.

This approach implies that general concepts of physiological health are interpreted uniquely based on the specific health conditions of each patient, and the universal characteristics of a disease are re-examined through its distinct manifestation in the individual’s body.

This analogy underscores a fundamental principle in philosophical education: a significant part of teaching philosophy should be understood as a therapeutic process, akin to philosophical counseling. If the essence of philosophy is an existential-biographical inclination, authentic philosophical education must necessarily focus on the existential characteristics and living conditions of the learner.

Ultimately, this educational relationship transforms into a profound and mutual commitment between the teacher and the student.

References

- Ebrahimi Dinani, Gholamhossein (2000). *The Story of Philosophical Thought in the Islamic World*. Tehran: Tarh-e No.
- Rouzbahani, Mohammad Ali et al. (2014). "Substantial Motion in Human Beings and Dasein's Self-Projection in the Philosophies of Mulla Sadra and Heidegger." *Philosophy of Religion Quarterly*, (3), 593–618.
- Shami-Nejad, Manouchehr & Hossein Atrak (2020). "The Ethical Implications of the Idea of the Existence of Contingent Beings as Relations in Mulla Sadra's Philosophy for Human Life." *Being and Knowledge Semi-Annual Journal*, Issue 13, 187–202.
- Kiani, Mohammad Hossein (2019). "Spirituality as Existential Transcendence Based on Jaspers' Existentialist Approach." *Hekmat and Falsafeh Quarterly*, Issue 58, 139–159.
- King, Ursula (2008). "Spirituality," in John Hinnells, *A Guide to Living Religions*. Translated by Abdolrahim Gavahi. Qom: Bustan-e Ketab.
- Lahiji, Mohammad Jafar (2007). *A Commentary on Mulla Sadra's Risalat al-Mashar'*. Edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani. Qom: Bustan-e Ketab.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1981a). *Asrar al-Ayat*. Edited by Mohammad Khajavi. Tehran: Iranian Academy of Philosophy.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1923). *Risalat al-Waridat al-Qalbiyya*. Tehran: Hikmat.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1981b). *Al-Shawahid al-Rububiyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah*. Tehran: University Press Center.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1984a). *Mafatih al-Ghayb*. Edited by Mohammad Khajavi, with commentary by Ali Nouri. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1984b). *Risalat al-Khalq al-A'mal*. Tehran: Islamic Sciences.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din

- Muhammad (1987). *Sharh Usul al-Kafi*. Edited by Mohammad Khajavi. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1996). *A Collection of Philosophical Treatises*. Edited by Hamed Naji. Tehran: Hikmat.
 - Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad (1981). *Al-Hikmah al-Muta‘aliyah fi al-Asfar al-Arba‘ah al-‘Aqliyyah*. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-Arabi.
 - West, William (2014). *Psychotherapy and Spirituality*. Translated by Shahriar Shahidi and Soltan Ali Shirafkan. Tehran: Roshd.
 - Wulff, David (2007). *The Psychology of Religion*. Translated by Mohammad Dehghani. Tehran: Roshd.
 - Bellah, R. N. (1970). *Beyond Belief*. New York: Harper & Row.
 - Doyle, D. (1992). "Have We Looked Beyond the Physical and Psychosocial?" *J Pain Symptom Manage*, 7(5): 302–311.
 - Elkins, D. N., Hedstrom, L. J., Hughes, L. L., Leaf, J. A., and Saunders, C. (1988). "Toward a Humanistic-Phenomenological Spirituality: Definition, Description, and Measurement." *Journal of Humanistic Psychology*, 28: 5–18.
 - Hadot, Pierre (1995). *Philosophy as a Way of Life*. Translated by Michael Chase. London: Wiley Blackwell.
 - Hadot, Pierre (2004). *What Is Ancient Philosophy?* London: The Belknap Press of Harvard University Press.
 - Hadot, Pierre (2011). *The Present Alone Is Our Happiness*. Translated by Marc Djaballah and Michael Chase. California: Stanford University Press.
 - Nash, R. J. (2002). *Spirituality, Ethics, Religions, and Teaching: A Professor’s Journey*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.
 - Rizvi, Sajjad (2012). "Philosophy as a Way of Life in the World of Islam: Applying Hadot to the Study of Mullā Ṣadrā Shīrāzī." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Volume 75, Issue 1, pp. 33–45.
 - Walach, Harald (2015). *Secular Spirituality: The Next Step Towards Enlightenment*. New York: Springer.
 - Wiseman, James (2006). *Spirituality and Mysticism: A Global View*. Orbis Books.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شماره ۱: ۲۵۸۸-۲۶۱۵

شماره چاپی: ۵۲۵۲-۲۲۲۸

انجمن تشویشات اسلامی ایران

تحلیلی بر فلسفه «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» نزد ملاصدرا

محمدحسین کیانی^۱

۱. استادیار دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران، رایانامه: Kiani61@yahoo.com

چکیده: هدف این پژوهش بازخوانی ماهیت فلسفه در اندیشه ملاصدرا است و اینکه طبق این بازاندیشی تا چه اندازه ذات فلسفه نزد او، در نسبت با هستی و زیست فرد انسانی لحاظ شود. به عبارت دیگر، پرسش این است که چگونه می‌توان با تحلیل ماهیت فلسفه نزد ملاصدرا، آن را همچون مسأله وجودی-زیستی قلمداد کرد؟ فرضیه مقاله این است که به بهترین وجه می‌توان فلسفه صدرا را منطبق بر ایده مذکور تشریح کرد. در این خوانش، فلسفه در نسبت با «بودن» یا تلاش برای گونه‌ای خاص از بودن معنا می‌یابد و از همین رو، نخستین گام‌های استکمال و حرکت در مسیر تشبیه به حق تعالی رقم می‌خورد. این نحوه از حقیقی بودن یا حق بودگی به گونه حضوری آغاز می‌شود و در مسیر کشف ذهنی معنا و تحقق عینی کمال قوام می‌یابد. در نهایت، فلسفه چنان زیست فرد را در بر می‌گیرد که حیات انسانی برابر با فلسفه‌ورزی شده و این حقیقت آشکار می‌شود که فلسفه را باید زیست و فیلسوف را تنها از نحوه زیست او باید شناخت. همچنین، این خوانش تنها متضمن این معنای «آموزشی» نیست که در نسبت مداوم میان آگاهی، آزادی، امکانات و انتخاب است که نوعیت هر فرد انسانی به مثابه تحقق عالم فردی رقم می‌خورد و اینکه ماهیت زیستن همان تلاش‌های پی‌درپی برای تحقق عالم شخصی است؛ بلکه توأمان متضمن این معنای «پرورشی» نیز هست که اگر ذات فلسفه به مثابه یک گرایش وجودی-زیستی است؛ ناگزیر در آموزش اصیل آن باید به مختصات وجودی و شرایط زیستی فرد مخاطب تمرکز کرد. این رابطه آموزشی در نهایت به یک تعهد دوسویه و عمیق بدل می‌شود.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۳/۴/۶

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۰

انتشار: ۱۴۰۵/۶/۱۵

واژگان کلیدی:

فردیت، استکمال، آزادی، عظمت، عالم شخصی، راه زندگی.

استناد: کیانی، محمدحسین (۱۴۰۵). تحلیلی بر فلسفه «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» نزد ملاصدرا. تأملات فلسفی ۱۶

(۳۸)، ۱۶۱-۱۸۵، <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2033894.2541>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2033894.2541>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

تحلیل ماهیت فلسفه به مثابه دانشی که مسیر زیستن و تعامل به خود و دیگران را سامان می‌بخشد، از جمله مسائل پراهمیت فلسفی در روزگار معاصر است. روشن است که تلقی از کلیت فلسفه و گرایش‌های متنوع فلسفی به-سان شیوه‌ای برای زیستن عمومیت ندارد؛ چراکه تعریف و تبیین از ذات فلسفه و مسائل مندرج در هر دستگاه فلسفی متفاوت و بعضاً متناقض است؛ اما این امکان نیز هست که بسیاری از نظام‌های فلسفی را ذیل ایده «فلسفه همچون سلوکی برای زیستن» تفسیر کرد. طبق این رویکرد، ذات فلسفه و اشتغال به فلسفه‌ورزی می‌تواند به گشایش بینش و اتخاذ رویکردی عملی برای زیستن به حساب آید و طبق همین رویکرد نیز می‌توان هم به تبیین نظام‌های فلسفی جدید مبادرت ورزید و هم به بازخوانی نظام‌های فلسفی قبل مبادرت ورزید.

در این میان، بسیاری از پژوهش‌های دو دهه اخیر که مبتنی بر بینش یادشده فراهم آمده‌اند، به نوعی وام‌دار و یا حداقل متأثر از تأملات پی‌یر آدو^۱ بوده‌اند. آدو در چند اثر

خود به تفصیل درباره ماهیت فلسفه و ویژگی فیلسوف سخن می‌گوید؛ به اعتقاد وی «فلسفه نظام معرفتی صرف نیست؛ بلکه روشی عملی برای زندگی کردن است» (hadot, 2011: 35) و یا «فلسفه شیوه‌ای برای زندگی است تا طی بیان راهکارهای عینی موجب پیشرفت کیفیت زندگی شود» (ibid: 56). به تناسب آن، فیلسوف حقیقی، فرد دانایی است که فقط سخن نمی‌گوید؛ بلکه عمل می‌کند. در این میان، وی به بررسی افکار و اعمال فیلسوفان یونانی پرداخته و درباره ارسطو که آن را الگوی راستین فیلسوف تلقی کرده، می‌گوید: سقراط معرفت نظام‌مند یا نظام‌سازی نداشت، بلکه می‌کوشید از طریق سخن گفتن به تحلیل روش‌ها و بایسته‌های زندگی اشاره کرده و به اصلاح شیوه‌های زیستن اقدام کند. البته این شیوه‌ها و راهکار همواره موجب تفکرورزی در مخاطب نیز می‌شد؛ اما نه تفکری که به صرف غوطه‌ور شدن در مفاهیم انتزاعی باشد بلکه تصوراتی که پیوند عمیقی با شیوه‌های ملموس زندگی دارد و این ماهیت فلسفه وی به مثابه «سبک سقراطی زندگی» بود.^۲

۲ See: Pierre Hadot, *Philosophy as a way of life*, p: 269.

۱ Pierre Hadot

ملاصدرا، آن را همچون مسأله وجودی-زیستی به حساب آورد؟

با تثبیت ایده «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» می‌توان نگاه متفاوتی به فلسفه ملاصدرا داشت و زوایای پنهان یا کم‌رنگ در اندیشه او را با نگاه متفاوتی نگریست و دریچه متفاوتی برای بررسی اندیشه‌های او گشود. رویکردی که در نهایت، فاصله میان «تأملات صرف و سخت‌تئوریک» با «راهکارها یا برداشت‌های کارکردگرایانه» نزد فیلسوفان را به حداقل می‌رساند. بدین سان، در مقام پاسخ به پرسش، نخست به تشریح فلسفه همچون مسأله‌ای وجودی-زیستی ناظر با ماهیت فلسفه و اهمیت استکمال در اندیشه ملاصدرا

چنانکه از عنوان پیداست، هدف این نوشته بررسی تطبیقی ماهیت فلسفه در اندیشه ملاصدرا و پی‌یر آدو نیست؛ بلکه به صرف ارائه آن عبارت اجمالی، به این مسأله می‌پردازیم که شرایط واکاوی اندیشه فیلسوفان اسلامی برای تفتیح «فلسفه به مثابه راه زندگی» به بهترین شکل فراهم است؟ از آن‌رو که به تفصیل می‌توان تأملات ملاصدرا در تقویت و گسترش این رویکرد را مطمح نظر قرار داد؛ بدین معنا که می‌توان ذات فلسفه نزد وی را به منزله گذرگاهی برای زندگی دانست؛ چنانکه این سیر وجودی برای نمونه، در *اسفار اربعه* شرح و بسط می‌یابد. بدین سان، پرسش این است که چگونه می‌توان با بازخوانی ماهیت فلسفه نزد

۱ طبق تقریری که آدو از ماهیت فلسفه ارائه داده، به تفصیل می‌توان به بررسی تطبیقی اندیشه او با ملاصدرا پرداخت؛ چنانکه یکی از مسائل کلان در این تطبیق می‌تواند ناظر به این نکته باشد که اساساً پی‌یر آدو معتقد است که با تعمیم نگرش «فلسفه به مثابه راه زندگی»، فلسفه شامل تأملات مقدماتی و تمرکز بر تمرین‌های معنوی جهت بهبود زندگی است. تمرین‌ها حاوی اقداماتی برای گسترش سعه وجودی است که دربردارنده تمرین‌های نظری از خودشناسی، تمرکز بر لحظه حال و مرگ‌اندیشی گرفته تا بهبود روابط غیرشخصی است و همچنین، انجام ریاضت که از مراقبه و عمل به اصول اخلاقی گرفته تا محدودسازی امیال نفسانی و ... نیز می‌شود (hadot, 2004: 189-207). به تناسب می‌توان از اهمیت مسائل

مذکور در فلسفه ملاصدرا سخن گفت؛ ضمن آنکه استکمال نزد ملاصدرا در دو حوزه عقل نظری و عملی به دست می‌آید. غایت استکمال در حوزه عقل نظری به تحقق عقل مستفاد می‌گردد و به اتحاد با عقل فعال می‌انجامد و استکمال در حوزه عقل عملی نیز به فناء فی‌الله ختم می‌شود. برای تفصیل نگاه کنید به: ملاصدرا، *الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه*، جلد ۸: ۳۹۵ و همچنین، ملاصدرا، *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*: ۲۴۵.

۲ البته این مسأله در برخی از پژوهش‌ها مطمح نظر بوده است. برای نمونه نگاه کنید به:

See: Sajjad Rizvi, *Philosophy as a way of life in the world of Islam: Applying Hadot to the study of Mullā Ṣadrā Shīrāzī*, 2012: 33-45.

نیز خواهد بود. از این رو، پژوهشی را مشاهده نشد که بر این رهیافت تکیه کرده و چنین برآیندی را مستدل ساخته باشد.

۱.۲. شرح ایده؛ فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی

ملاصدرا در همان ابتدای بحث پر دامنه «حکمت متعالیه» تلقی روشن خویش از فلسفه را گزارش می‌دهد: «فلسفه استکمال آدمی است از مجرای آگاهی به حقیقت موجودها، به گونه‌ای که در خارج هستند و داوری به وجود آن حقایق از طریق برهان و نه از طریق ظن و تقلید، به اندازه استعداد انسانی و اگر بخواهی، می‌توانی فلسفه را تنظیم جهان بدانی، انضباط عقلی مبنی بر توانایی‌های انسانی تا آدمی به خداوند تشبه یابد» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۲۰)؛ به عبارت دیگر، ذات فلسفه در استکمال نفس برای تشبه به حق تعالی آشکار می‌شود؛ در این فرایند، موجودات دریچه‌ای برای درک حق تعالی قلمداد می‌شوند؛ «عالم تنها گذر جهت دستیابی آدمی به هستی خداوند است؛ ذاتی که همه کمالات را به گونه بسیط داراست» (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف: ۱۳۳). ضمن آنکه استنباط می‌شود که فلسفه وجودی انسان نیز حرکت به سوی آشکارگی

می‌پردازیم؛ سپس، تحلیلی از مبانی فلسفی ایده به دست داده و نشان می‌دهیم که تحقق ایده مذکور در اندیشه صدرا متکی بر چه مقومات و منجر به چه پیامدهایی ذیل فلسفه‌ورزی و فلسفه‌آموزی می‌شود.

تاکنون مقالاتی درباره فلسفه و زیستن تألیف شده است؛ برای نمونه برخی مقالات منتخب در هفدهمین همایش ملاصدرا تحت عنوان «فلسفه و راه زندگی»؛ با این همه، برخی مقالات با موضوع مقاله تناسب نسبی دارند؛ نظیر مقاله «نتایج و پیامدهای اخلاقی اندیشه وجود عین‌الربطی معلول در فلسفه ملاصدرا بر زندگی انسان» تألیف منوچهر شامی‌نژاد و حسین اترک و مهم‌تر، مقاله دکتر سجاد رضوی تحت عنوان «فلسفه به مثابه راه زندگی در جهان اسلام: رهیافت هادو در مطالعه ملاصدرا شیرازی»؛ اما مقاله حاضر نسبت به مقالات پیشین این وجه تمایز را دارد که به گونه جزئی و حتی عمیق‌تر به نسبت فلسفه با فرایند زیستن می‌پردازد؛ بدین معنا که فلسفه فلسفه را به سان دغدغه‌ای یکسره وجودی-زیستی در اندیشه ملاصدرا مطرح می‌کند. در واقع، این مقاله با تمرکز بر این مسأله نشان می‌دهد که این نگرش متضمن آثار عملی در نحوه آموزش و پرورش فلسفی

صفات الهی در خویشتن است و بر همین مناسبت که انسان در فلسفه صدرا همچون دیباچه‌ای برای آگاهی به خداوند قلمداد شده است. بنابراین، برای انطباق این خوانش از ذات فلسفه با ایده «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» باید به تشریح دو مسأله پرداخت:

۱-۱. امکانی برای خودنگری به منظور ارتقای درونی

پیش از آنکه موجودات معبری برای درک حق تعالی تحت فرایند استکمال به حساب آیند؛ ذات استکمال به مثابه یک امکان

وجودی-انسانی برای نگرستن به خویش به هدف ارتقای درونی تلقی می‌شود. این برداشت که در بسیاری از قرائت‌های معنویت‌گرایانه معاصر^۱ نیز حضور دارد، می‌تواند آغازی برای تفسیر فلسفه صدرا به منزله رویکردی معنویت‌گرایانه نیز باشد؛^۲ بر این اساس، ویژگی ذاتی انسان به گونه‌ای رقم خورده تا تحت خودنگری شرایط آغازین استکمال فراهم شود: «نفس آدمی از جانب خداوند برای ظهور ذات و اوصاف الهی قرار داده شد تا انسان مقدمه آگاهی به

۱. new spirituality: معنویت Spirituality برگرفته از واژه Spirit به معنای «روح» است که به بخش غیرفیزیکی هر فرد اطلاق می‌شود؛ بخشی که محل شخصیت و احساسات انسان بوده و معادل واژگانی نظیر روان psyche، خود درونی inner self، وجود درونی inner being و وجود ذاتی essential being است. معنویت در فرهنگ لغات آکسفورد چنین معنا می‌شود: کیفیت وجودی مرتبط با روح و روان انسان که در مقابل چیزهای مادی و فیزیکی قرار دارد؛ اما به گونه تخصصی معانی اصطلاحی متفاوتی برای آن بیان کرده‌اند؛ به حدی که برخی معتقدند هیچ توافقی بر سر تعریف معنویت وجود ندارد و یا تعاریفی که از معنویت وجود دارد، به تعداد انسان‌هاست. با این همه می‌توان طیف وسیعی از تعاریف را به گونه‌ای معنا کرد که «معنویت» را به سان اعتلای وجودی انسان و نحوه‌ای از آگاهی به بعد متعالی وجود خویش دانسته‌اند. برای تفصیل نگاه کنید به: محمدحسین کیانی، «بررسی معنویت به مثابه استعلای وجودی بر مبنای رویکرد

اگزستانسیالیستی یاسپرس». فصلنامه حکمت و فلسفه. شماره ۵۸: ۱۳۹-۱۵۹.
۲. می‌توان برای معنویت به مثابه اعتلای وجودی ویژگی‌ها و پارادایم‌هایی در نظر گرفت که مهم‌ترین آنها عبارت است از: نخست، معنویت مسأله‌ای وجودی است که با وجود انسانی و بودن انحصاری او پیوند دارد (Doyle, 192: 302. Elkins & other, 1988: 10)؛ دو، معنویت خصیصه نهاده‌شده در هستی آدمی است که فارغ از امر قدسی، امکان پرورش او را -فارغ از امر قدسی- داراست (وولف، ۱۳۸۶: ۴۰)؛ سه، معنویت ظهور بیرونی و مبتنی بر کنش انسانی است. بدین سان که اهتمام به مجموعه کنش‌های معنویت‌گرایانه موجب ظهور هستی آدمی می‌شود (Bellah, 1970: 21. nash, 2002: 76)؛ چهار، معنویت جریان استعلا از خویشتن به سوی فهم خود برتر است (wiseman, 2006: 5) و کینگ، ۱۳۸۷: ۱۲۶۳)؛ پنج، معنویت به سان فهم خودبنیان از هستی درونی به قصد استعلای آدمی است (Walach, 2015: 18) و وست، ۱۳۹۳: ۲۴).

خداوند باشد» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۲۶۵).
التفات به این هدف و فلسفه وجودی مستلزم عنایت به بودن و یا تلاش برای گونه‌ای خاص از «بودن» است که طی آن نخستین گام‌های استکمال و حرکت در مسیر تشبه به حق تعالی رقم می‌خورد. این نحوه از بودن، یعنی تشبه به حقیقی‌بودن یا حق‌بودن به گونه درونی آغاز شده و در مسیری جست‌وجوی راه معنا، تعالی و تمامیت قوام می‌یابد. استکمال طی این فرایند کوشش برای سامان‌مندی بینش و کنش در آدمی است تا انسان به حقیقت وجودی خویش که همان انسان‌شدن است نائل شود و همان‌گونه که گذشت، انسان‌شدن رابطه وثیقی با تشبه به حق تعالی دارد.

مختصات این شیوه از بودگی در اندیشه صدرناظر به نظام هستی‌شناسانه‌ی است که در اغلب آثار خویش به تفصیل به آنها پرداخته است. چنانکه قوام و تحقق این شیوه از استکمال نیز شامل لوازمی است که یکسره با خودنگری و تحقق خودشناسی پیوند دارد. همان‌گونه که می‌دانیم اساساً، خودشناسی در اندیشه صدرناظر یک «فرایند فلسفی» است که از طریق علم حصولی به دست نمی‌آیند؛ وی تصریح دارد که «دانش نفس به ذات و

حقیقت خویش جز به حضور خود برای خود ممکن نیست» (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف: ۲۹۵)؛ بلکه خودشناسی فرایند وجودی-درونی است که هر فرد در پرتو فهم اولیه از خصوصیات وجودی و ساحت‌های درونی خویش آغاز می‌کند. به عبارت دیگر، استکمال یک امکان بنیادین برای ارتقای خویش است؛ چراکه آدمی برخلاف تمام موجودات در چرخه مداوم گذر نسل‌ها تکرار نشده و امکان فراروی از محدودیت‌های پیشین را داراست. تولد هر انسان به منزله گشایش افق‌های جدید و انحصاری است که پیشاپیش، هرگونه سکون و محدودیت را نادیده می‌گیرد. چنانکه ملاصدرا به کرات اذعان دارد که درجه‌های متنوع و مقام‌های متکثری برای نفس آدمی مفروض است و در هر مقام و مرتبه‌ای نیز صورتی منحصربه‌فرد برای او متصور است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۸: ۳۴۳). همچنان که در نهایت فرایند تکامل نیز آدمی به عالم علوی وصل شده و به سان کتاب علوی الهی به

حساب می آید.^۱ یا حداقل، فلسفه بستر آشکارگی نحوه زیست

انسانی را فراهم می آورد. این قابلیت و مجالی است که ملاصدرا برای فلسفه قائل می شود. او معتقد است: «ممکنات بیهوده خلق نشده اند، بلکه برای سیر به سوی غایت اصلی ایجاد شدند و از این رو، در فرایند خلقت، حیات و روح پذیرفتند» (ملاصدرا، ۱۳۶۳ الف: ۴۹۸) و از همین روست که فلسفه می تواند مؤید تبیین نظری-عملی چنین زیست هدف مندی قلمداد شود و اینکه چنین تبیین و تشریحی نیز تنها در بستر ممتد زیستن فراهم شده و به تدریج عمق می یابد.

فلسفه -بر بنیاد اندیشه ملاصدرا- ماهیت خود را در نسبت عمل گرایانه با زندگی می یابد؛ از این رو، اگر فلسفه را باید همچون شیوه ای برای زیست آگاهانه قلمداد کرد، این شیوه که پیوسته فلسفه ورزی و زیست مندی را جهت می دهد بر پایه بنیادین ترین خصیصه انسان یعنی آگاهی و آزادی قوام می یابد. بدین معنا، کسی که این بینش را می پذیرد، فلسفه را شرط حقیقی هرگونه زیست انسانی به حساب می آورد. چنانکه گذشت، فلسفه کوشش استکمالی برای تشبه به حق تعالی است؛ این کوشش در

۱-۲. سلوکی برای زیستن

هر فرد در پرتو خودشناسی با هر لحظه از زیستن است که به واسطه بهره مندی از امکانات متنوع ذهنی-عینی به استکمال خویش عمق می بخشد. در واقع، استکمال به لحاظ عملی شامل مجموعه ای از کنش های فردی-اجتماعی است تا در پرتو آن به غایت خویش نزدیک شد. می دانیم که صدرا اهتمام به عقل عملی -و نه صرف عقل نظری- را لازمه تکامل دانسته و اهتمام به عمل را شرط اتصال به عقل مستفاد می داند. این غایت در اتحاد ساحت عمل و نظر فراهم می شود؛ چنانکه به تصریح وی «علم همانند عمل و عمل نیز همانند علم می شود» (ملاصدرا، ۱۳۶۰ ب: ۲۰۰). بدین سان، فلسفه تنها مشتمل بر ادراک انتزاعی نیست، بلکه پشتیبان آگاهی زیست مندانه است که یکسره و در هر لحظه به زندگی فرد جهت می دهد. فلسفه، زیست فرد را چنان در بر می گیرد که حیات انسانی مساوق فلسفه ورزی محسوب می شود. بدین معنا، فلسفه را باید زیست؛ چراکه از اساس، فلسفه شیوه زیستن را ارائه می دهد و

۱ برای تفصیل نگاه کنید به: ملاصدرا، الحکمه المتعالیه

فی الاسفار الاربعه العقلیه، ۶: ۲۹۷.

پرتو ارتقای عقل نظری-عملی قوام یافته و در بستر زندگی به منزله بنیادی جهت منع از کردار نادرست و ترغیب به کنش خیر عمل می‌کند؛ از همین روست که صدرا در تعریف دیگری از فلسفه می‌گوید: «حکمت، استکمال نفس انسانی به اقتباس علوم نظری و اکتساب ملکه تامه از افعال فاضله است» (ملاصدرا، ۱۳۶۶: ۳۵۸)؛ وانگهی، فلسفه مؤید فرایندی است که طی آن، عقل به تصور و تصدیق می‌پردازد و تصدیق فارغ از جنبه ذهنی، رابطه وثیقی با کنش فرد برقرار می‌کند. صدرا در برخی از آثار خود، علم و جهل را دستاورد عمل دانسته و کسب معرفت را مبتنی بر راهکارهایی توصیه کرده است (ملاصدرا، ۱۳۰۲: ۳۳۳). بر همین اساس، به بهتر و عمیق‌ترین وجه می‌توان مبتنی بر فلسفه صدرا اذعان داشت که انسان عاقل را باید از نحوه زیست او شناخت.

۲. مبانی ایده

ویژگی‌های ذاتی انسان از طریق پرسش‌های فلسفی آشکار می‌شود. چنین تأملاتی که در تاریخ فلسفه سابقه طولانی دارد، هم در فلسفه‌های غربی و هم در فلسفه اسلامی قابل

پیگیری است؛ چنانکه اول‌بار ارسطو، انسان را حیوانی دارای نفس ناطقه تعریف کرد. این تعریف که سال‌ها در انواع گرایش‌های فلسفی مطمح نظر بوده و هست، مورد توجه ملاصدرا نیز واقع شد؛ اما در نهایت، صدرا از این برداشت عبور کرده و انسان را در توانایی ذاتی او معنا کرد؛ توانایی برای ایجاد نسبت با وجود؛ بدین معنا که تصریح می‌کند مقام معلوم و درجه معینی برای هویت نفس انسانی متصور نیست؛ چراکه آدمی قادر است تا حسب افکار و کردار خویش به منزله تمام مقامات و درجات باشد و از تمام نشئات سابق و لاحق برخوردار شود^۱. طبق این بینش و بر مبنای اصالت وجود، انسان که از طریق تأملات فلسفی به بهترین نحو امکان آشکارگی را فراهم می‌یابد: یعنی فلسفه همچون مسأله‌ای وجودی، توأمان در فرایند تکامل فلسفی که جنبه ذهنی-عینی دارد به دنبال کمال‌گرایی ذاتی و کمال‌خواهی دائمی پیش می‌رود تا همواره به تعمیق کیفیت وجودی خویش مبادرت ورزد؛ این فرایندی است که یکسره در پهنه زندگی و همچون شیوه‌ای برای زیستن فراهم می‌شود؛

۱. برای تفصیل نگاه کنید به: ملاصدرا، الحکمه المتعالیه

فی الاسفار الاربعه العقلیه، ج: ۸، ۳۴۳.

یعنی فلسفه همچون مسأله زیستی.

مبنای ایده مذکور را می‌توان در بستر بسیاری از کلان‌نظریه‌های ملاصدرا تبیین کرد؛ از نظریه «اصالت وجود» گرفته تا «حرکت جوهری» و «اتحاد عاقل و معقول» و غیره^۱؛ به‌ویژه در این عبارت کلیدی صدرا که «برای نفس انسان مقام معلومی وجود ندارد؛ همچنان که برای او درجه مشخصی در وجود همانند دیگر موجودات طبیعی، نفسانی و عقلی که هر کدام از آنها مقام معلومی دارند، متصور نیست؛ بلکه نفس انسان به گونه ذاتی حامل مقام‌ها و درجات متفاوتی است و برای او نشئه‌های سابق و لاحق وجود دارد و در هر مقام و عالمی نیز صورت‌های دیگری برای انسان قابل تصور است» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۸؛

۳۴۳). بدین‌سان، آدمی در انسان‌شناسی فلسفی ملاصدرا طبق مختصات قوس صعود و نزول قادر است تا گونه‌های متنوع حیات را تجربه کند. این امکان موجب می‌شود تا انسان همواره در اندیشه تغییرات درونی و تحولات بیرونی به تعامل با خود و جهان اقدام کند. همچنین، این ایده مستلزم این ویژگی بنیادین انسانی نیز هست که اساساً حد یقف و یا مقام از پیش معلوم شده‌ای برای آدمی موجود نیست؛ چراکه هویت هر فرد انسانی تنها طبق این فرایند و در پرتو تصمیم‌هایی که در بستر زندگی اتخاذ کرده، تجلی می‌یابد. طبق این تقریر، حداقل می‌توان به دو مبنای اصلی ایده «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» اشاره کرد:

۱. بدون دو اصل «حرکت جوهری» و «اتحاد عاقل و معقول» نمی‌توان فهمی از استكمال نفس در اندیشه ملاصدرا به دست داد؛ چراکه از سویی او معتقد است انسان با مقولاتی همانند علم، نیت، عمل و به‌ویژه ملکات نفسانی به تشخیص هویت خود اقدام می‌کند. در واقع، ساخت هویت فردی که به‌منزله ایجاد تغییرات بنیادین در هستی خود است با نظریه حرکت جوهری توجیه می‌شود؛ چراکه طبق این اصل، هر فرد انسانی با حرکات درونی و به‌تدریج جوهره انسانی خود را می‌سازد. چنانکه می‌گوید: «نفس انسان دارای شئون ذاتی و تحولات جوهری است ... و عنایت ربانی اقتضا دارد که نشئه جامعی ایجاد شود که احوال گوناگون داشته باشد و از دنیا به برزخ و از آنجا به آخرت سفر کند ... در ابتدای تکوین و ظهور این نفس،

شقاوت و جهت کثرت جسمانی غلبه دارد؛ چراکه در ابتدا از مواد همین عالم ایجاد شده است؛ بنابراین، وحدت عقلی آن بالقوه و کثرت جسمانی آن بالفعل است. وقتی ذات آن قوت یافت و به فعلیت رسید، جهت وحدت آن بر کثرتش غلبه می‌یابد و بعد از آن که نفس حاس و محسوس شد، عقل و معقول می‌گردد. پس برای نفس انسانی حرکت ذاتی از این نشئه به نشئه دیگر است» (ملاصدرا، ۱۳۶۳ الف: ۵۸۱). از طرف دیگر، کمال یا سعادت در اندیشه ملاصدرا به‌معنای کسب علم به‌ویژه علم نظری است. این مهم که در آینده به شرح و بسط آن می‌پردازم، مؤید این بینش است که هر موجودی متناسب با علم و متعلق آن، دارای درجه‌ای از کمال می‌شود. او در تبیین رابطه علم و کمال وام‌دار نظریه اتحاد عاقل و معقول است.

۲-۱. تحقق نوعیت

ذات فلسفه و فلسفه‌ورزی در هویت استعلایی انسان ریشه دارد. «بدان که فلسفه استکمال نفس انسانی است از طریق ...» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۲۰) و بر همین اساس نیز بینش فلسفی از طریق تکامل انسانی کشف و ضبط می‌شود. فلسفه به صرف تجميع باورهای تئوریک فراهم نمی‌شود، بلکه طریقی برای پرورش خویش، فعلیت توانایی‌ها و شکوفاسازی استعدادهاست و این مهم نیز به فهم پیشینی ما از وجود پیوند دارد. در واقع، صدرا مبنی بر فهمی که از اصالت وجود دارد، ابتدا مرتبه‌های چندگانه را برای وجود در نظر می‌گیرد: «وجود حاوی رتبه طبیعی، نفسانی و عقلانی است» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۳۴۳)؛ سپس، مبنی بر خوانشی که از تشکیک و وحدت وجود به دست داده، آدمی را موجود چندسطحی تعریف می‌کند؛ بدین معنا که ناظر به هرگونه افعال، اقوال و افکار صورتی روحانی و جسمانی متصور است و آدمی به واسطه اعمال هریک از این سه گانه قادر است تا صورتی را برای خویش اختیار کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۹: ۲۹۴-۲۹۵). بدین سان، ملاصدرا هرگونه مرتبه پیشینی یا ساحت انحصاری از هستی انسان را انکار

کرده و آدمی را صاحب هویت منحصر به فردی می‌داند که هر فرد انسانی در بستر زیستن و با انتخاب افعال متعدد به خود می‌بخشد؛ همچنین، هر فرد انسانی به سان جوهری است که با قوام بینش‌ها در وجود خویش و ارتکاب افعال متعدد در بستر زندگی به تحقق صورت‌های مختلف خود اقدام می‌کند. این نیز در هستی انسان که همان امکان استعدادی وی برای پذیرش صورت‌های مختلف است، ریشه دارد. این خوانش به درک عمیق انسان ختم می‌شود، اینکه آدمی تنها موجودی است که به جایی یا چیزی ختم نمی‌شود؛ اینکه او تنها موجودی است که در حرکت مستمر و تکاپوی دائمی هویت یافته و هر لحظه نیز شأن و منزلتی می‌یابد.

این که آدمی به سان دیگر موجودات انحصار در نوعی واحد ندارد، مقدمات تحلیل «فلسفه به مثابه مسأله وجودی-زیستی» را آشکار می‌کند. در واقع، هرچند ملاصدرا در برخی موارد ابراز می‌دارد که انسان به منزله نوعی واحد است که افراد انسانی همچون متمائل و اقسام یک نوع هستند (ملاصدرا، ۱۳۷۵: ۱۴۴)؛ لکن، در نهایت به انکار وحدت نوعی اشاره کرده و بر «کثرت نوعی

آشکار می‌شود و ذات فلسفه در اندیشه صدرای نیز متکفل تشریح این رویکرد و اتخاذ رویه‌هایی جهت نیل زیست‌مندانه به این هدف است.

۲-۲. فقدان محدودیت

ذات فلسفه و فلسفه‌ورزی نزد صدرای مقام تشبیه به حق تعالی قوام می‌یابد: «بدان که فلسفه استکمال نفس انسانی است ... تا تشبیه به خدای خالق برای انسان حاصل شود» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۲۰)؛ این ادعا مستلزم فقدان هرگونه محدودیت در استکمال نیز هست. همچنین، مبتنی بر اندیشه ملاصدرا می‌توان ذات فلسفه را در تبیین نسبت حقیقت مطلق با هستی ربطی مظاهر موجود تشریح کرد. صدرای معتقد است که وجود حائز وحدت حقه بوده و یکسره به ذات الهی متعلق است. در مقابل، همه موجودات همچون نشانه‌های آن به حساب آمده و آشکارگی آنها نیز منوط به نسبت تام به ذات الهی دارد؛ در واقع، موجودات یکسره در کنه وابستگی و پیوستگی به ذات حق پدیدار می‌شوند. از این‌رو، عین‌الربط در اندیشه ملاصدرا به رد

انسان» تصریح می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف: ۱۳۹-۱۴۳). بدین‌سان، انسان بر مبنای حرکت جوهری و دیگر نظریه‌های بنیادین در فلسفه صدرای موجود تمامی‌ناپذیر است که در قالب مشخصی بسته و تنگ نمی‌شود؛ بلکه امری است که در طول حیات و به واسطه اندیشه‌ها و کنش‌های خویش همواره هویدا می‌شود. آدمی همچون صورتی برای قوای متعدد در عالم است؛ چنانکه برای تمامی صور عالم معنا نیز به‌سان ماده به حساب می‌آید. هیچ‌گاه انسان ثابت نمی‌ماند و همواره با اندیشه‌ها و کنش‌ها خود را می‌سازد.^۱ بنابراین، اگر انسان دارای مراتب طبیعی، نفسانی و عقلانی است؛ ناگزیر وجود او منحصر در هیچ‌یک از عوالم سه‌گانه نیست؛ پس، دو نتیجه اساسی وجود دارد؛ نخست این‌که هر فرد انسانی همچون یک نوع و حتی یک عالم است؛ چراکه تمام مراتب هستی را در خود داراست؛ دوم آنکه انسان طی ارتباط انفکاک‌ناپذیر با هستی در تحول و فراروندگی دائمی است؛ به عبارت دیگر، هر فرد انسانی خود مسئول آفرینش هویت منحصر به فرد خویش است؛ هویت شخصی که همچون نحوه خاص وجود فرد

۱. برای تفصیل نگاه کنید به: غلامحسین ابراهیمی دینانی.

ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام: ۷۱-۱۴۳.

وجود مستقل برای موجودات می‌انجامد؛ چراکه می‌گوید: «وجود هر شیء نیست مگر حقیقت هویتی مرتبط او با وجود حق» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۱۱۷). بنابراین، موجودات یکسره همان شئون حق مطلق و کنه ارتباط و نسبت با آن قلمداد می‌شوند؛ چراکه می‌گوید:

«حق وجود، همان نور حقیقی است که به ذات خود ظاهر است و آشکارکننده غیر خود؛ و آن، دلیل بر خود و بر غیر خود است. غیر تو از ظهور، چیزی ندارد که از آن تو نباشد تا آشکارکننده تو گردد، چه زمانی که تو غایب باشی تا به دلیلی برای اشاره به تو نیاز باشد، یا چه زمانی که از تو دور باشی تا آثار، وسیله‌ای برای رسیدن به تو گردند. نابینا باد چشمی که تو را نمی‌بیند، درحالی که تو همواره مراقب آنی، و زبان‌بار است معامله بنده‌ای که برای او در محبت خویش بهره‌ای قرار نداده‌ای» (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ب، ۲: ۴۶۱)

نیازمندی موجودات به حقیقت وجود است که امکان حرکت جوهری به‌منظور کسب فیض را مقدر می‌سازد. از آن‌رو که حرکت به قصد فیض در آدمی وابسته به اراده و آگاهی نیز هست؛ لاجرم بستر ویژه‌ای فراهم می‌شود که طی آن فلسفه به‌منزله استکمال در فرایند زیستن معنا می‌یابد؛

چراکه آدمی تنها امکانی است که بدون محدودیت قادر به ارتقا از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر است. حال آنکه دیگر ممکنات در رتبه مشخصی از وجود کامل می‌شوند؛ ضمن آنکه این ارتقا نیز به‌گونه قهری محقق می‌شود؛ در مقابل، کمال‌خواهی انسان وابسته با اراده او است و چون محدوده‌ای نیز برای حرکت استکمالی وجود ندارد؛ در نتیجه «قابلیت شأن آدمی به‌گونه‌ای است که قادر به کسب مقام همه موجودات است؛ اینکه همه آن مقامات بخشی از ذات انسان به حساب آمده، قدرت آدمی در تمام موجودات جریان یافته و هستی آدمی به‌منزله غایت آفرینش قلمداد شود» (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ب: ۲۴۵) و از همین روست که هیچ رتبه و محدودیتی برای اختتام فعلیت آدمی تصور نمی‌شود. صدرا ذیل نظریه اتحاد عاقل و معقول نیز تأکید داشت که وصول آدمی به هر رتبه از عالم به ارتسام عینی آن در انسان منجر و به آشکارگی آن رتبه در هستی انسان می‌انجامد.^۲

۲. ملاصدرا می‌گوید: «کل ما یراه الانسان فی هذا العالم - فضلا عن عالم الاخره - فانما یراه فی ذاته و فی عالمه و لا یری شئنا خارجا عن ذاته و عالمه و عالمه ایضا فی ذاته ... النفس الانسانیة من شأنها ان تبلغ الی درجه یکون جمیع

۱ و البته این نگرش خود می‌تواند منشأ بسیاری از آثار در نحوه زیستن باشد؛ برای نمونه نگاه کنید به:

منوچهر شامی‌نژاد و حسین اترک، نتایج و پیامدهای اخلاقی اندیشه وجود عین‌الربطی معلول در فلسفه ملاصدرا بر زندگی/انسان، ۱۳۹۹: ۱۸۷-۲۰۲.

۳. مقومات و پیامدهای ایده

ایده نیز به حساب می آید:

۱-۳. آزادی و حریت

اراده مرتبه‌ای از وجود بلکه عین وجود است و از همین رو، امری تشکیکی و حاضر در شأن وجودی هر موجودی قلمداد می‌شود؛ اما آزادی در انسان به تناسب تفسیر صدرا از علیت به یک مسئله پیچیده فلسفی تبدیل می‌شود. بدین معنا که صدرا با تبیین منحصر به فرد از علیت و محاسبه آن به منزله حیثی از وجود بلکه عین وجود معتقد است که علیت در همه مراتب هستی حضور دارد؛ از این رو، اصل همگانی و تخلف‌ناپذیر است و به تناسب آن، ضرورت علی نیز در همه مراتب هستی و به شکل جزئی‌تر، در بینش و کنش آدمی حاکم است. این تبیین به این معنا نیز هست که اراده‌ها مبتنی بر اقتضای علت‌العلل سامان پذیرفته و فعل انسان نیز بر همین اساس صادر می‌شود. در واقع، هیچ عملی خارج از اقتضای علت نخستین صادر نمی‌شود؛ زیرا اگر اراده آزادی متصور باشد، ناگزیر متوقف بر اراده آزاد دیگری است و آن نیز بر اراده دیگر و ...^۱. بر این اساس،

می‌توان مقومات ایده در فرایند فلسفه‌آموزی را به مراحل روان‌درمانی تشبیه کرد. روان‌درمانگر در عملکرد درمان با فرد و نه کلیت انسان مواجه است. ویژگی کلی انسان یا قوانین کلی درمان و هر کلی دیگر به فردیت بیمار تنزل می‌یابد. حتی در نگرشی وسیع، شأن تاریخی انسان نیز به فردیت تفسیر می‌شود. این که فردی چنان و دیگری غیر آن است به منزله یک ویژگی وجودی انسانی است که نه درمانگر و نه فیلسوف قادر به تغییر آن نیست. در واقع، درمانگر خود را در برابر این واقعیت رودررو می‌یابد و البته این به منزله چالشی برای فلسفه‌آموزی ذیل ایده «فلسفه همچون مسئله وجودی-زیستی» نیز هست؛ هرچند که توأمان، به مثابه موضعی برای ارتقای کیفی آن نیز تلقی می‌شود. بدین سان، اگر ذات فلسفه در صورت پذیرش این نگرش به انسجام می‌رسد؛ ناگزیر، من بر بنیاد این موضع و در برابر شخص فلسفه‌آموز با تمرکز بر دو مسئله «فرایند ایده» را آغاز می‌کنم؛ این دو همچون پیامدهای پذیرش

۱ لاهیجی در شرح رساله مشاعر می‌گوید: «و لا شریک له فی الذات ولا فی الصفات ولا ثانی له فی الوجود ولا فرق بینه و بین الأشياء إلاً بنحو التمام والنقص كما فی الحديث:

الموجودات العینیه اجزاء ذاتها و تكون قوتها ساریه فی جمیع الموجودات و یكون وجودها غایه الخلقه» (ملاصدرا، ۱۳۶۳ الف: ۳۰۹).

ملاصدرا اختیار آدمی را به آگاهی از مبادی کردار نسبت داده و چنین علمی را ملاک تمایز فعل آدمی از دیگر ممکنات به حساب می‌آورد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۶: ۳۱۰-۳۲۲). او در مقام تفسیر حدیث «لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین» معتقد است که مراد، تعلقی جبر و اختیاری ناقص نیست؛ بلکه منظور این است که انسان مختار است؛ چرا که مجبور است و مجبور است از آن‌رو که مختار است. به دیگر عبارت، اختیار انسان همان اضطراب او است (ملاصدرا، ۱۳۶۳ ب: ۸۳). با این همه، نمی‌توان از تصدیق آزادی که مقوم استکمال نفس است، عدول کرد.

آزادی مسأله‌ای وجودی است که سراسر به مثابه وصفی برای انسان کلی آشکار نمی‌شود؛ بلکه آزادی را باید در فردیت یافته و تجربه کرد؛ بدین معنا که شخص در فرایند ایده، انسانیت را در فردیت خویش بازشناسی کرده و می‌یابد که اساساً، من از آن‌رو که دارای فردیت و تشخص هستم، پس آزاد

هستم. به عبارت بهتر، من یک و تنها هستم و از همین‌رو، آزادی را در خویشتن به منزله مبنایی‌ترین وصف می‌یابم. فهم اولیه از آزادی در فلسفه صدرا آغازی برای گشودگی هر فرد انسانی جهت تحقق خویش یا همان استکمال به حساب می‌آید. آزادی ابتدایی‌ترین شرط برای تحقق هر فرد انسانی به منزله یک نوع است. من بر بنیاد آزادی است که نوعیت خویش را می‌سازم. ذات فلسفه -به تقریری که گذشت- این فهم مهم و بنیادین را به بهتر وجه آشکار می‌کند.

۲-۳. عظمت و زیستن

من بر بنیاد آزادی و به پشتوانه فهم اولیه از امکانات پیش‌رو در چرخه انتخاب‌ها قرار گرفته و به استکمال که همان فرایند خودتحقق‌بخشی است، اقدام می‌کنم. در همین موضع، فهم وجودی از «عظمت» ظاهر می‌شود. عظمت هم در حوزه آزادی در انتخاب‌ها و هم در الگوهای متفاوت برای تبدیل‌شده به آنها؛ بدین‌سان، اگر هر فرد

«لا فرق بینک و بینهم إلّا أنهم عبادک»، اشاره‌ای آن‌لا یكون خارجا عن الأشياء بالمزايلة و لا يمكن تصور قوام الشيء بدونه، كما دلّ عليه قول المصنف: «سلسلة الوجودات تنتهي إليه». قوله: «نعني بحقيقة الوجود ما لا يشوبه شيء غير صرف الوجود» أي يكون محض وجود بلا شوب شيء، لأنّه لا يكون شيء وراءه و هو فرد في شئيه

الشيء و محوضه المحوضه و يطلق الشيء بمعنى العام على الشيء بالحقيقة و على الفیء و کلّ شيء سواء محدود و هو ليس بشيء بالحقيقة و يسمى بالفیء لرفع توهم السخیة الباطلة و هو أصل الحقيقة و حقّ الشیئة و به يتشأ الأشياء و يتدوّت الذوات» (لاهیجی، ۱۳۸۶: ۳۷۹).

انسانی در این فرایند مقام پیشینی و تثبیت شده ندارد؛ چراکه «برای نفس انسان مقام معلومی وجود ندارد؛ همچنان که برای او درجه مشخصی در وجود همانند دیگر موجودات طبیعی، نفسانی و عقلی که هر کدام از آنها مقام معلومی دارد، متصور نیست» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۸: ۳۴۳) و از سوی دیگر، هر فرد باید نوعیت خویش را بسازد؛ چراکه: ۱) «وجود دارای مراتب طبیعی، نفسانی و عقلانی است» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۳۴۳؛ ۲) «انسان به واسطه اعمال و رفتار خویش حالاتی را در نفس خود راسخ می گرداند که لاجرم او را در مرتبه طبیعی یا نفسانی یا عقلانی قرار می دهد» (همان، ۹: ۲۹۶؛ ۳) «انسان در این جهان یک نوع واحد است، چنانکه خداوند متعال فرمود: إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ؛ اما [در فرایند زندگی] به انواعی از جنس های بسیار متفاوت تبدیل خواهد شد»^۱ (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف: ۱۴۳)؛ ناگزیر، آنچه پیشروی آدمی به وجودی ترین حالت پدیدار می شود همان عظمت، حشمت و شکوه قرین بهت و حیرت است؛ عظمتی که در هر فرد انسانی به گونه

انحصاری و در مقایسه با فهم دیگر افراد به طرز تکرارناپذیری تجربه می شود. وانگهی، مبتنی بر اندیشه ملاصدرا می توان ذات فلسفه را در تبیین نسبت حقیقت مطلق با هستی ربطی مظاهر وجود تشریح کرد. در این میان، هر چند که وجود ربطی شامل تمام ممکنات بوده و استکمال برای تمامی آنها متصور است، اما تکامل انسان به دلیل خصیصه های انحصاری حاوی ویژگی متمایزی است؛ از آن رو که آدمی در برخورد قوس نزول و صعود مهبای قدرت و امکاناتی است که هیچ موجودی جز او قادر به ترفیع تا حد اعلی و یا تنزل تا حد اسفل را ندارد. این حیطه گسترده امکان سیر وسیعی بر مدار دایره را فراهم می سازد و این نیز معنای دیگری است که می توان برای «عظمت» در فلسفه صدرا به دست داد.

بدین سان، در نسبت مدام میان آگاهی، آزادی، امکانات و انتخاب است که نوعیت هر فرد انسانی به مثابه تحققِ عالم فردی رقم می خورد و معنای زیستن که جز کوشش برای تحققِ عالم فردی نیست، پدیدار

۱ همچنین، ملاصدرا توضیح می دهد: «و هیچ شکی نیست که نفس کسی که بهترین آفریدگان است، در حقیقت نوعی با نفس کسی که بدترین آفریدگان است برابر نیست. چقدر سخن کسی که ادعا کرده نفس برترین

آفریدگان، خاتم انبیا (ص) با نفس ابوجهل در تمام حقیقت نوعی از انسان است، بی پایه و پوچ است» (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف: ۱۴۴)

می‌شود. از طرف دیگر، نسبت میان چهار مقوله شالوده خودشناسی در اندیشه ملاصدرا است و می‌دانیم وی که درباره خودشناسی به تفصیل سخن گفته، آن را مقدمه‌ای برای خداشناسی قلمداد می‌کند؛ چراکه اساساً، در اندیشه صدرای «نفس آدمی از جانب خداوند برای ظهور ذات و اوصاف الهی قرار داده شد تا انسان مقدمه آگاهی به خداوند باشد» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ۱: ۲۶۵).

نتیجه‌گیری

بازخوانی ماهیت فلسفه در اندیشه ملاصدرا این امکان را فراهم می‌آورد تا ذات فلسفه را در نسبت با بودن یا تلاش برای گونه‌ای خاص از «بودن» معنا کرد. طبق همین بینش است که نخستین گام‌های استکمال و حرکت در مسیر تشبه به حق تعالی رقم می‌خورد. این نحوه از بودن، یعنی تشبه به حقیقی بودن یا حق‌بودگی به گونه درونی آغاز می‌شود و در مسیر جست‌وجوی راه معنا و تعالی قوام می‌یابد. استکمال طی این فرایند کوشش برای سامان‌مندی بینش و کنش در آدمی است تا انسان به حقیقت وجودی خویش نائل شود. از این‌رو، فلسفه صرف تعمق در برداشت‌های نظری نیست؛ بلکه جملگی این برداشت‌ها مقدمه‌ای برای جهت‌دهی به

زندگی است و چون ذات فلسفه در ارائه راهکارهای علمی برای زیستن است؛ ناگزیر، فلسفه چنان زیست فرد را در بر می‌گیرد که حیات انسانی برابر با فلسفه‌ورزی می‌شود. در نتیجه، ایده «فلسفه همچون مسأله وجودی-زیستی» شامل دو معنای کلی است:

نخست، متضمن این معنای «آموزشی» است که من بر بنیاد آزادی و به پشتوانه فهم اولیه از امکانات پیش‌رو در چرخه انتخاب‌ها قرار گرفته و به استکمال که همان فراینده خودتحقق‌بخشی است، اقدام می‌کنم؛ وانگهی، در مقام همین موضع یکسره وجودی است که فهم ابتدایی از زیستن پدیدار می‌شود؛ بدین معنا که در نسبت مداوم میان آگاهی، آزادی، امکانات و انتخاب است که نوعیت هر فرد انسانی به مثابه تحقق عالم فردی رقم می‌خورد و ماهیت اصیل «زیستن» چیزی جز تلاش‌های پی‌درپی برای تحقق عالم شخصی نیست.

دوم، متضمن این معنای «پرورشی» است که من متأثر از رویکرد صدرایی و در مواجهه با فلسفه‌آموز یا در متن فلسفه‌آموزی به مخاطبان خویش باید آنها را نه در کلیت انسان بلکه تنها به منزله یک فرد انسانی تلقی کنم. چنانکه در هر فرایند درمانی نیز تمام

فلسفه‌آموزی است که بخش قابل توجهی از آموزش فلسفه باید همچون یک فرایند درمانی نظیر درمان‌گری فلسفی به حساب آید. اگر ذات فلسفه به مثابه یک گرایش وجودی-زیستی است، ناگزیر در آموزش اصیل آن باید به مختصات وجودی و شرایط زیستی فرد مخاطب تمرکز کرد. این رابطه آموزشی در نهایت به یک تعهد دوسویه و عمیق بدل می‌شود.

قوانین کلی دانش پزشکی به مختصات فیزیولوژیکی شخص بیمار تقلیل می‌یابد؛ بدین معنا که از یک سو، فهم کلی از سلامت فیزیولوژیکی انسان به فهم منحصر به فرد مختصات سلامت در شخص بیمار کاهش می‌یابد و از سویی دیگر، خصیصه‌های کلی یک بیماری نیز در نحوه ظهور انحصاری آن بیماری در بدن فرد بیمار بازخوانی می‌شود. این حاکی از این اصل مهم و مبنایی در

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله/پایان نامه نمی‌باشد.

منابع

سیدجلال‌الدین آشتیانی. قم: بوستان کتاب.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۰ الف).

اسرار الآیات. تصحیح محمد خواجوی. تهران: انجمن حکمت و فلسفه.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۰۲). رساله الواردات القلبیه. تهران: حکمت.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۰ ب). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۳ الف). مفاتیح‌الغیب. تعلیقات علی النوری و تصحیح محمد خواجوی. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۳ ب). رساله الخلق الاعمال. تهران: علوم اسلامی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۶). شرح اصول کافی. تحقیق محمد خواجوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۷۵). مجموعه رسائل فلسفی. تصحیح حامد ناجی. تهران: حکمت.

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۷۹). ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. تهران: طرح نو.

روزبهبانی، محمدعلی و دیگران. (۱۳۹۳). حرکت جوهری انسان و خود برون‌افکنی دازاین در فلسفه ملاصدرا و هایدگر. فصلنامه فلسفه دین. (۳): ۵۹۳-۶۱۸.

شامی‌نژاد، منوچهر و حسین اترک. (۱۳۹۹). نتایج و پیامدهای اخلاقی اندیشه وجود عین الربطی معلول در فلسفه ملاصدرا بر زندگی انسان. دوفصلنامه هستی و شناخت، شماره ۱۳: ۱۸۷-۲۰۲.

کیانی، محمدحسین. (۱۳۹۸). بررسی معنویت به مثابه استعلای وجودی بر مبنای رویکرد اگزیستانسیالیستی یاسپرس. فصلنامه حکمت و فلسفه. شماره ۵۸: ۱۳۹-۱۵۹.

کینگ اورسلا. (۱۳۸۷). معنویت، جان هینلز: راهنمای ادیان زنده. عبدالرحیم گواهی. قم: بوستان کتاب.

لاهیجی، محمد جعفر. (۱۳۸۶). شرح رساله المشاعر ملاصدرا، به تحقیق

- London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hadot, Pierre (2011). *The Present alone is Our Happiness*, Marc Djaballah and Michael Chase, California: Standard University Press.
- Nash, R. J. (2002). *Spirituality, Ethics, Religions, and Teaching: A Professor's Journey*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.
- Rizvi, Sajjad (2012). *Philosophy as a way of life in the world of Islam: Applying Hadot to the study of Mullā Ṣadrā Shīrāzī*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, volume 75, issue 1, pp: 33-45.
- Walach, Harald (2015). *Secular Spirituality: The Next Step Towards Enlightenment*. New York: Springer.
- Wiseman, James (2006). *spirituality and mysticism: a global view*. orbis books.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۹۸۱). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- وست، ویلیام. (۱۳۹۳). *روان‌درمانی و معنویت*. شهریار شهیدی و سلطانعلی شیرافکن. تهران: رشد.
- وولف، دیوید. (۱۳۸۶). *روان‌شناسی دین*. محمد دهقانی. تهران: رشد.
- Bellah, R. N (1970). *Beyond belief*. New York: Harper & Row.
- Doyle, D (1992). *Have we looked beyond the physical and psychosocial?* J Pain Symptom Manage 7(5): 302-311.
- Elkins, D. N. Hedstrom, L. J. Hughes, L. L. Leaf, J. A. & Saunders, C (1988). *Toward a humanistic-phenomenological spirituality: Definition, description, and measurement*. Journal of Humanistic Psychology. 28: 5-18.
- Hadot, Pierre (1995). *Philosophy as a way of life*. Michael Chase. London: Wiley Blackwell.
- Hadot, Pierre (2004). *What is Ancient Philosophy?*,